

2921

3.

890

KRATKA ZGODOVINA

ZA SREDNJE, UČITELJSKE IN MEŠČANSKE ŠOLE

TISKANO KOT ROKOPIS

III. DEL

NOVI VEK

1944

POKRAJINSKA ŠOLSKA ZALOŽBA V LJUBLJANI

* 12 *

2. Juni 1949. 1810

NOVI VEK

I.

Iznajdbe

Značilnosti prehoda iz srednjega v novi vek so: iznajdbe, odkritja, humanizem in renesansa.

Iznajdbe so pospešile napredek tehnike v različnih smereh in globoko vplivale na gospodarski, socialni in duhovni razvoj človeštva.

1. **Kompas** je omogočil mornarjem z uporabo zvezdnih kart in astronomičnih kotomerov pot na odprte oceane in v neznane daljave.

2. **Smodnik** je izpremenil način bojevanja, izdelovali so vedno boljše strelno orožje, puške in topove. Nastala je nova vojna tehnika in vojska se je preuredila v pehoto, ki je izrinila viteštvo.

3. **Tiskarstvo**. Ivan Gutenberg iz Mainza v Nemčiji je izumil premične, prvotno lesene in pozneje v lite kovinaste črke, uredil je tiskarno, v kateri je izšlo prvo tiskano sv. pismo leta 1456. Po nemškem vzgledu so se ustanovljale tiskarne tudi v drugih evropskih državah. Iznajdba tiska je pomenila revolucijo, nov duh je zavel po svetu, ker so po tisku prodrle med ljudstvo nove ideje, ga učile in razgibale.

4. **Papir**. Še večji pomen je dobilo tiskarstvo, odkar so začeli za tiskanje uporabljati namesto dragega pergamenta papir iz cunj, ki so ga iznašli na Kitajskem in so ga Arabci iz vzhodne Azije prinesli v Evropo že v XIV. stoletju.

5. **Važne so iznajdbe** naočnikov, ur s kolesi, plavžev, bakroreza ter uporaba vodne moči žag in mlinov za razna dela. Za promet in prenos ljudskih misli se je izvedla državna organizacija pošte, ki se je vpeljala najprej v Franciji za Ludovika XI. (1461—1483), potem pa v Nemčiji za cesarja Maksimilijana (1493—1519).

II.

Odkritja

V zapadni Evropi so vedno bolj čutili potrebo po neposredni zvezi z bogato Indijo, da bi se iznebili posredovalne trgovine italijanskih mest in se izognili turški nevarnosti v Sredozemskem morju. Spodbudno je vplival tudi tehnični razvoj v pomorstvu in brodarstvu ter mnenje grške klasične znanosti, da je zemlja okrogla.

Portugalci so osvojili **Madeiro** in **Azore**, zasedli so **Kapverd-ske otoke**, dospeli do **Zelenega rtiča** in **Gvinejskega zaliva**, nato prekoračili ekvator in okrog rtiča **Dobre nade** v Južni Afriki preko **Mocambique-a** in **Zanzibara** dosegli l. 1498 luko **Kalikut** v Prednji Indiji, kjer so ustanovili kolonialno gospostvo od **Ormuza** do **Malake** s središčem **Goa**. Njihov je bil **Ceylon**, osvojili so še **Moluke** in **Sundske otoke**, prodrli so na **Kitajsko** in **Japonsko**, iz teh dežel so se morali umakniti, obdržali so pa **Macao** in po naključju l. 1500 odkrili **Brazilijo**.

Španci so sprejeli v službo **Krištofa Kolumba** iz Genove, ki je l. 1492 odkril otok **Guanahani**, na drugih potovanjih pa še velik del **Antiljev**, **Puerto Rico**, **Jamaiko**, **Trinidad**, delo **Orinoka** in srednjeameriško celino od zaliva **Honduras** do **Panamske ožine**, medtem ko je celino na severu pri **Labradorju** odkril Italijan **Sebastijan Caboto**, ki je bil v angleški službi. Ime **Amerika** je dobila celina po **Amerigu Vespucciju**, ki je prvi opisal nove dežele.

Španska osvajanja so nadaljevali podjetni in pogumni **konkvistadorji** (osvojevalci). **Balboa** je l. 1513 prekoračil **Panamsko ožino** in odkril **Tihi ocean**, **Magalhães** je preplul po njem imenovano ožino med **Južno Ameriko** in **Ognjeno zemljo**, dosegel **Pacifik** in **Filipine**, padel tu v boju z domačini, ostanek posadke pa se je l. 1522 preko **Indijskega oceana** in rtiča **Dobre nade** vrnil domov v **Sevillo**. Tako so Španci objadrili zemljo in dokazali, da je okrogla. Skoro istočasno so odkrili in osvojili **Mehiko**, nekaj let pozneje **Kalifornijo**, **Peru**, **Chile** in velik del **Južne Amerike**, samo **Brazilija** je ostala **Portugalcem**.

Angleži in **Holandci** so iskali poti v **Prednjo Indijo** in **Tihi ocean** na severu **Evrope**, **Azije** in **Groenlandije**, toda ti poizkusi so ostali brezuspešni, pač pa so **Holandci** l. 1605 odkrili

Avstralijo, Rusi so pa že pred tem prodrli v Sibirijo, začeli so ustanavljati naselbine in širiti kolonizacijo proti vzhodu.¹¹¹

Posledice odkritij so bile: gospodarske, socialne in duhovne.

1. **Sredozemlje** je prenehalo biti torišče obrežne in posredovalne trgovine, ki je postala tedaj svetovna in se prenesla na obale Atlantika. Mesta: Benetke, Genova, Dubrovnik so začela propadati, Hansa je dobila smrtni udarec, glavna svetovna tržišča so postala: Lizboa, Sevilla, Amsterdam, London, Hamburg i. dr. Začela se je izmenjava pridelkov, kulturnih rastlin in živali med starim in novim svetom, dotok zlata in srebra v Evropo je pospešil prehod iz **naturalnega** v **denarno** gospodarstvo z razvojem zgodnjega kapitalizma.

2. **Duševno obzorje** se je razširilo in vede, zlasti naravoslovje, medicina, geografija in etnografija, so dosegle znaten napredek.

3. Nov val preseljevanja v Ameriko je povzročil **antropološke in socialne izpremembe**. Evropci so neusmiljeno izkoriščali domačine, ki so vedno bolj propadali; zato so namesto njih začeli uporabljati v rudnikih in plantažah bolj krepke in odporne črnce iz Afrike. S tem se je razvila trgovina s črnimi sužnji. Belo in črno pleme je vedno bolj izpodrivalo indijanske rdečekožce, vendar so se ti ohranili ne samo kot taki, temveč tudi v mešanih plemenih kot mestici ali zambos.

III.

Humanizem

Humanizem je nov kulturni pokret kot nasprotje sholastike in cerkveno-verskega življenjskega naziranja. »**Humana studia**« ali proučevanje človeka, ki je merilo vseh stvari, je vsebina nove duhovne struje, ki jo zato imenujemo **humanizem**. Ta pokret se je začel v Italiji v XIV. stoletju in se je potem preko Alp razširil v druge evropske dežele.

Prvi humanisti v Italiji so: **Petrarca, Boccaccio, Macchiavelli, Lodovico Ariosto in Torquato Tasso.**

Humanizem so podpirali predvsem **Medicejci**, potem knezi mest in papeži, glavna središča pa so bila: **Florenca, Ferrara, Rim in Mantova.**

Iz Italije se je humanizem najprej razširil v Istro, Dalmacijo in Dubrovnik. Znameniti humanisti so: Matija Grbec, Matija Vlacić-Franković, Jurij Šišgorić, Ilija in Alojzij Crijević ter Jabok Bunić.

V Nemčiji se je humanizem udomačil sredi 15. stol., zaradi vpliva reformacije pa se ni obdržal niti eno stoletje. Najimenitnejši nemški humanisti so: Erazem Rotterdamski, Reuchlin in Ulrik Hutten. Stremljenja nemških humanistov so podpirali bogati meščani, vseučilišča v jugozapadni Nemčiji in cesar Maksimilijan, ki je poklical najboljše učitelje na dunajsko vseučilišče. Med temi je tudi Brikcij Preprost iz Celja. Z Dunaja se je širil humanizem po habsburških deželah in tudi naši kraji so dali humaniste (Mihael Tiffernus).

Na Poljskem je krakovska univerza postala glavno žarišče humanizma. Najznamenitejši poljski humanist je Nikolaj Kopernik, ki je v svojem delu: »*De orbium caelestium revolutionibus*« dokazal, da se zemlja suče okrog sonca, postavil s tem heliocentrični in ovrigel stari Ptolemejev geocentrični sistem.

Na Ogrskem je humanizem podpiral kralj Matija Korvin, ki je ustanovil vseučilišče v Bratislavi, akademijo in knjižnico pa v Budimu. Tu se je uveljavil Ivan Češmički, drug znamenit humanist je bil Ivan Vitez od Sredne.

Posledice humanizma.

Pokvarjeno srednjeveško latinščino je zamenjal klasičen latinski jezik, študij starih klasikov je humaniste naučil objektivno gledati njih dela. Tako se je človeški duh oprostil srednjeveških spon sholastike, oživel je duh kritičnosti in duševne samostojnosti. Zato so znanosti dosegle mogočen napredek, posebno jezikoslovje, kritično zgodovinopisje, pravoznanstvo, matematično-prirodoslovne vede, pa tudi astronomija, medicina in anatomija. Razvoj znanosti so pospeševale novo nastale akademije in knjižnice; poleg državnih, mestnih in samostanskih šol so ustanavljali latinske ali humanistične gimnazije, v katerih so poučevali klasične jezike.

Nastal je nov stan izobražencev in iz njih vrst so jemali vladarji posvetne uradnike.

Humanizem je imel tudi senčne strani. Humanisti so često zaničevali kot manjvredno vse, kar je bilo domačega. Nastala

je globoka razlika med klasično izobraženimi in neizobraženimi sloji, kakršne srednji vek niti od daleč ni poznal.

IV.

Renesansa

Skupno s humanizmom se je začela v Italiji renesansa, t. j. preporod likovne umetnosti. Z veliko vnemo so umetniki proučevali stavbne oblike in ornamente rimskih in grških razvalin ter razne izkopanine. Umetnost, ki je bila doslej izključno v službi cerkve, je postala posvetna, kiparstvo in slikarstvo sta prenehala biti podrejena stavbarstvu in postala samostojni umetnosti.

V stavbarstvu je prevladala horizontalna črta, šilaste loke so zamenjali banjasti oboki, posebno radi so gradili kupole, namesto vitkih so zopet uporabljali dorske, jonske in korintske stebre ter pazili na to, da dela pročelje, ki ni v nobeni zvezi z notranjščino, mogočen vtis.

Kiparstvo in slikarstvo prešinja smisel za prirodnost in čut do lepote človeškega telesa.

Renesansa ni nastala naenkrat, polagoma je uvajala nove elemente in zato ločimo tri razvojne stopnje: **quattrocento**, **cinquecento** in **barok**.

Glavna središča renesanse v Italiji so bila mesta: Florenca, Rim, Milan in Benetke, najimenitnejši predstavniki pa so: **Michelangelo Buonarotti**, **Leonardo da Vinci**, **Rafael Santi** in **Tizian**.

Iz Italije se je renesansa širila preko morja v **Dalmacijo**, onstran Alp pa v **Nemčijo** in druge dežele.

V.

Cesar Maksimilijan I (1493—1519)

Zunanja politika Maksimilijana I.

a) Boji evropskih velesil za posest v Italiji (1495—1515).

Francoski bojni pohodi za zagotovitev francoskih pravic (na podlagi sorodstva) so vzbudili odpor Španije in cesarja Maksi-

milijana. Vojne so se zaključile (l. 1515) takole: **Maksimilijan** iztrga Benečanom južno Tirolsko, Francija dobi Milansko kneževino, Španija pa Neapelsko kraljestvo.

b) **Vojna v Franciji** radi burgundske dediščine po ženi Mariji. Maksimilijan si je priboril večino dediščine: grofijo Burgundijo (Franche Comté) in Nizozemsko.

Maksimilijanove pridobitve v dednih habsburških deželah: Gorico, Gradiško in Pustriško dolino (l. 1500) po izumrlih goriških grofih. Južno Tirolsko od Benečanov.

Srečne ženitve. Njegov sin Filip († 1506) se je poročil z Ivano Kastilsko, dedinjo Španije in njenih stranskih dežel. Njegov vnuk Ferdinand I. se je poročil z Ano, dedinjo Češke in Ogrske.

Reforma nemške države.

Maksimilijan si je prizadeval ustanoviti močno, skupno osrednjo oblast (»večni deželni mir«, »drž. komorno sodišče« kot najvišje drž. sodišče, »splošni novič«). Zaradi odpora velikih knezov in vitezov se mu to ni posrečilo.

Reforma vojske. Maksimilijan je ustanovil drž. najemniško vojsko (Landsknechte) iz domačinov (kmetje, meščani in vitezi).

Gospodarske razmere v Nemčiji. Položaj kmeta. Kmet v južni in srednji Nemčiji je živel v boljših in svobodnejših razmerah kakor kmet v vzhodni Nemčiji. Ker so izdatki države rastli, so knezi naložili zemljiškim gospodom nove davke, ki so jih pa prevalili na kmete. Vsako kratenje dosedanjih pravic je občutil kmet za brezpravnost, graščakovo ravnanje pa za samovoljo.

VI.

Začetki protestantske reformacije

Vzroki. a) Splošni. Senčne strani humanizma (širjenje dvomov o starih vrednotah, poudarjanje take osebne svobode, ki pomeni oprostitev od državne, cerkvene in npravne oblasti (avtoritete) so povzročile splošno pešanje npravnosti. Padec papeškega ugleda, (ker se papeži niso ukvarjali, a se tudi dolgo niso mogli ukvarjati z reformo cerkve).

b) **Vzroki v Nemčiji.** Velika gospodarska moč cerkve (skoro $\frac{1}{3}$ zemlje). Nezadovoljstvo zaradi dajatev Nemčije za cerkev in papeža. Proti Rimu in papeštvu je obstajalo v Nemčiji že dolgo časa sovraštvo, ki so ga razpihovali humanisti in vitezi, (najbolj vitez Ulrich von Hutten). Škofovske službe so bile pridržane sinovom visokega plemstva.

Povod reformacije: oznanjanje odpustkov, za kritje stroškov za cerkev sv. Petra v Rimu. Oznanjal jih je dominikanec Ivan Tetzl (l. 1517) v bližini Wittenberga. Tetzla so dolžili, da je bila njegova glavna stvar bolj pobiranje denarja, postranska pa izvrševanje zadostilnih del.

Martin Luter (1483—1546).

Rojen na Saškem je stopil v avguštinski samostan. Postal je profesor modroslovja in bogoslovja na univerzi v Wittenbergu ter pridigar v tamošnji grajski cerkvi.

Prvi javni nastop. 31. oktobra 1517 je nabil Luter 95 stavkov (tez) proti odpustkom na vrata grajske cerkve v Wittenbergu v latinščini.

Prelom s cerkvijo. Luter odkloni preklic svojih nauk. Ščiti ga saški volilnik Friderik Modri. V javni razpravi v Leipzigu (1519) zanika Luter božji izvor papeškega primata, nezmožljivost koncilov ter postavi sv. pismo za edini vir vere. Papeževo okrožnico, ki njegov nauk obsoja in mu grozi s prekletstvom, je javno sežgal pred mestnimi vrati Wittenberga (decembra 1520).

Lutrov nauk: 1. Glede vere. Izhodišče njegovega nauka je misel o opravičenju. Opravičenje grešnikov obstoji le v božji milosti in trdni veri v Kristusa ter v božje usmiljenje. Potrebno pa ni človekovo sodelovanje z božjo milostjo. Zato zavrača zaslužnost dobrih del, češčenje svetnikov. Od zakramentov prizna le dva: krst in sv. obhajilo, toda pod obema podobama. Edini vir krščanske vere je sv. pismo, ki si ga lahko vsak razlaga po svojem. 2. Glede nauka o cerkvi: zavrgel je duhovniško posvečenje in papeški primat. 3. Glede bogoslužja: odprava maše. Luter. služba božja (molitev, pesmi in pridiga) se vrši v nemškem jeziku. 4. Organizacija nove vere. Organizirala se je kot deželna narodna cerkev. Vrhovno oblast so imeli deželni knezi, ki so nastavljali pridigarje.

Lutrovi zavezniki. Prvi so podprli novo vero humanisti, vitezi in knezi (upajoč na bogata cerkvena posestva!).

VII.

Karel V. (1519—1556)

Obseg države. L. 1516 je postal popoln gospodar španske države (Spanija, Nizozemska, Sicilija, Neapel, Burgundija in kolonije). Nato je bil izvoljen za nemškega cesarja l. 1519 (z denarjem!)

Njegov cilj: ohranitev verske in cerkvene enotnosti.

Drž. zbor v Wormsu l. 1521. Tu je Luter odklonil preklicati svoj nauk. Po končanem državnem zboru je cesar izdal wormski edikt: drž. obsodba nad Lutrom in njegovimi pristaši in prepoved širjenja njegovega nauka.

Wartburg. Lutrov zaščitnik saški volilnik Friderik Modri je dal odvesti Lutra na grad Wartburg v Turingiji. Tu je skrit pod imenom »vitez Jurij«
prevedel sv. pismo v nemščino.

Upor drž. viteštva (1522—1523).

Mnogi vitezi so zelo obubožali. Najemniki (Landsknechti) so jih izpodrinili. Zato med njimi veliko nezadovoljstvo. Duhovni vodja viteštva je bil humanist Ulrich von Hutten, vojaški vodja pa Franz von Sickingen. Cilj upora: izvedba cerkvene reforme v korist Lutra in boj proti deželnim knezom, zlasti duhovnim knezom. Končni uspeh: deželni knezi se združijo pred skupno nevarnostjo (ne glede na vero) ter upor zatrejo (viteški gradovi so uničeni).

Prekrščevalci.

Revolucija v saških mestih (tkalci v mestu Zwickau, Wittenberg). Vodja: protest. pridigar Tomaž Münzer († 1525). Nauk: Krstiti se smejo le odrasli, skupno premoženje. Hudi neredi v Wittenbergu. Sam Luter je moral nastopiti ter napraviti red.

Kmečki upor l. 1525.

Vzroki: Nove dajatve (od paše, lova, ribolova, sekanja v gozdu), Lutrovo geslo o »evangeljski svobodi«.

Cilji: Odprava popolnega tlačanstva, dosega osebne svobode, proti novim dajatvam, pozneje zahtevajo odstranitev knezov.

Potek: Ponekod so kmetje požigali, rušili (1000 gradov in samostanov) in plenili. Lutrov ostri nastop: oblast naj upor brez usmiljenja zatre.

Konec: Knezi so se surovo maščevali (50.000 kmetov mrtvih v boju). Kmetje so postali ravnodušni do verskih novotarij.

VIII.

Vojne Habsburžanov na dveh frontah

Vojne s Francijo: Vzroki: Francija je od vseh strani obkrožena od habsburške vlade, francoske zahteve po Milanski kneževini: 4 vojne (1521—1544). Francoski kralj podpira luterane v Nemčiji in se veže s Turki. Mir (l. 1544): Karel V. se odpove Burgundiji, francoski kralj Franc I. pa Neaplu.

Boji s Turki. Turki pod sultanom Sulejmanom II. († 1566) pritiskajo proti severu.

Bitka pri Mohaču na juž. Ogrskem l. 1526. Obrambo vodi Ogrska pod vodstvom mladega kralja Ludovika II. Ogrska vojska je v dveh urah popolnoma poražena. Ludóvik II. na begu utone. Vzroki poraza: strankarski boji na Ogrskem. Ivan Zapolja odkloni pomoč kralju. Posledice: boji za nasledstvo (10 let).

Ustanovitev Avstrije l. 1526. Ferdinand je postal upravičeni dedič (dednostna pogodba, sorodstvene zveze) Ogrske in Češke. Na Češkem je moral kljub temu pristati na izvolitev. Na Ogrskem je večina izvolila voditelja narodne stranke Ivana Zapolja za kralja, severna in zapadna Ogrska pa Ferdinanda. Zapadna Hrvatska je izvolila (v upanju, da jih bo podprl v boju s Turki) Ferdinanda, Slavonija pa Zapoljo.

Sulejmanov pohod proti Dunaju l. 1529. Da bi pomagal Zapolji do prestola, ker se je moral poražen umakniti na Poljsko. Obramba: Dunaj brani grof Salm; po 4 naskokih opusti sultan obleganje.

Drugi Sulejmanov pohod proti Dunaju (l. 1532) zaustavi trdnjava Kisek na zah. Ogrskem pod vodstvom kranj. dežel. glavarja Nikolaja Jurišiča.

Četrty pohod na Ogrsko (l. 1541). Pristaši mladoletnega sina Ivana Zapolje — Ivana Sigmunda prosijo Turke pomoči. Sultan zasede vso srednjo Ogrsko in Budim. Ivan Sigmund dobi Erdelj, ki postane od Turkov zavisna kneževina (vazalna).

Premirje Ferdinanda s sultanom (l. 1547). Ferdinand plačuje Turkom letno 30.000 cekinov letnega davka.

Sulejman II. šestič na Ogrskem (l. 1566). Po smrti Ferdinanda I. († 1564) se sultan ne smatra več vezanega na premirje in nastopi v obrambo svojega varovanca Ivana Sigmunda. Pohod se ustavi pri obleganju trdnjave **Sigeta**. Junaška bramba trdnjave pod vodstvom hrv. bana **Nikolaja Zrinskega**. Turki so opustili nadaljnji pohod.

IX.

Stališče Karla V. in drž. zborov do reformacije

Drugi drž. zbor v Speyerju (l. 1529). Ko Karel V. uspešno konča boje, sklene katoliška večina prepoved nadaljnjega širjenja luteranske vere. Manjšina protestira. Drž. zbor v **Augsburgu (l. 1530)**. Protestanti mu predložijo svoj nauk (augšburška veroizpoved). Da odbijejo napade na luteransko vero, ustanove protestantovski knezi in mesta napadalno in obrambno zvezo (**Schmalkaldska zveza l. 1531**).

Nürnberški državni zbor (l. 1532). Sklep drž. zbora: začasna dovolitev verske svobode. **Schmalkaldska vojna (1546—47):** protestanti odklonijo udeležbo na tridentinskem koncilu. Cesar porazi protestante in ujame poglavarja zveze. Cesar je na višku moči.

Augsburški interim (1548). Da bi pozneje pridobil protestante, jim je zbor dovolil kelih, ženitev duhovnikov, priznanje zaplenjenih posestev.

Rešitev protestantizma. Cesarjev poraz l. 1552. Nova zveza proti cesarju pod vodstvom Morica Saškega reši protestantizem in se zveže s francoskim kraljem, ki jim pošlje denarno pomoč. Cesarska vojska je poražena. Cesar spozna, da se ne da doseči verska enotnost v Nemčiji.

Augsburški verski mir (1555).

Sklepi: 1. drž. stanovom augsburške veroizpovedi je priznal versko svobodo, 2. podaniki morajo sprejeti veroizpoved svojega deželnega gospoda, kdor tega noče, se mora izseliti, 3. protestanti ohranijo cerkvena posestva, ki so jih zasegli do l. 1552. — Cerkevni pridržek (posebna kraljeva izjava, dodana sklepom drž. zbora: svoja posestva in službe izgube tisti cerkveni duhovni knezi in opati, ki bi prestopili v luteranstvo. Ta pridržek so se protest. stanovi branili priznati. — Določbe tega miru ne veljajo za kalvince.

Odstop Karla V. Ker ni mogel rešiti enotnosti cerkve, je odstopil (l. 1556) v korist brata Ferdinanda. Umrli je l. 1558.

Delitev habsburških dežel. Svojemu sinu **Filipu II.** je zapustil Španijo, Nizozemsko, grofijo Burgundijo, Milan in Sicilijo. Njegov brat **Ferdinand I.** pa je obdržal Avstrijo, Češko, Ogrsko in dobil cesarsko krono.

X.

Reformacija v Švici

Ulrich Zwingl (1484—1531), župnik v Zürichu. Njegov nauk se loči od Lutra: a) v zakramentu sv. Rešnjega telesa ni Kristus pričujoč, je le znamenje Kristusa, le spomin na zadnjo večerjo; b) še bolj kakor Luter zametuje vse, kar ni izrecno utemeljeno v sv. pismu; c) ustroj cerkve je demokratičen.

Ker je hotel Zwingli s silo pridobiti katoliške gorske kantone, so se strnili v zvezo ter premagali zwinglijance pri **Kappelu (l. 1531)**. V boju je bil ubit tudi Zwingli. Gorski kantoni so si priborili versko svobodo. Zwinglijanci so se spojili s kalvinizmom.

Kalvinizem.

Ivan Kalvin (1509—1564). Doma je bil iz Francije. V Parizu je študiral modroslovje in bogoslovje. Nato je moral bežati. V Ženevi je deloval 20 let. Tu je uvedel strogo cerkveno in politično vlado.

Njegov nauk se loči od Lutra: 1. v popolni predestinaciji, 2. cerkev ni dekla države, temveč je samostojna, 3. ljudstvo voli

cerkveno vodstvo. Bogoslužje je omejil na strogo preprostost (brez obredov, okrasja, podob in orgelj).

Nravna strogost. Reforma zasebnega in javnega življenja. S strogimi kaznimi je prepovedal vse razkošje in vse zabave (obisk gostiln, ples, gledališča, pretirana pažnja na obleko).

Vpliv na gospodarsko življenje. Gospodarski uspeh je veljal za vidni božji blagoslov. Kapitalistični duh je našel tu svojo versko utemeljitev.

Razširjenost: v Švici, v Franciji (hugenoti), na Nizozemskem, Škotskem (prebiterijanci), Angliji (puritanci), na Ogrskem, v Nemčiji (Renski palatinat, Hessen-Kasselska).

XI.

Postanek anglikanstva

Odcepitev Anglije od Rima. Henrik VIII. (1509—1547). Reformacija ne izvira iz globoke duhovne potrebe naroda, temveč iz osebnih razlogov: radi ženitnih zadev kralja Henrika VIII. Ker papež ni mogel ustreči kraljevi želji, da bi se ločil od svoje žene Katarine Aragonske (6 let starejša, vdova Henrikovega brata) in se poročil z dvorno gospodično Ano Boleyn, je Henrik odpadel od Rima.

Parlament je izglasoval zakon o supremaciji. Ustanovitev narodne cerkve (l. 1534). Z zakonom o supremaciji (o najvišji kraljevi oblasti) postane kralj »najvišji poglavar angleške cerkve«. Ta reforma ni do smrti kralja Henrika prinesla nobene sprememba glede nauka, bogoslužja in ustroja cerkve.

Zatiranje odpora. Obglavljena sta bila 77letni škof Fischer in Tomaž Moore, bivši kraljevi kancelar. Radi odpora je postopoma odpravil kralj tudi nad 800 samostanov (zaplemba!).

Porast kraljevega absolutizma. Reformacija je povečala kraljevo oblast (kot najvišji poglavar cerkve, zaplemba cerkvene posesti).

Irci so dalje ostali katoličani, čeprav so bili preganjani.

Uvedba protestantizma za Edvarda VI. (1547—1553).

Protestantizem je uvedel nadškof Cranmer s pomočjo mladoletnega kralja, njegovega namestništva in parlamenta.

Anglikanski nauk. Nadškoof Cranmer je izdal (l. 1548) »knjigo skupnih molitev«, ki vsebuje anglikanski nauk (odprava maše, obhajila pod eno podobo, celibat in bogoslužje v narodnem jeziku). L. 1552 pa je izdal anglikansko veroizpoved. Ohranja obstoj škofovstva, v bogoslužju pa precej katoliških obredov.

XII.

Reformacija v habsburških deželah

Ferdinand I. in luteranstvo. Skoro vsi Habsburžani so bili odločni katoličani; tudi Ferdinand I. († 1564) je izdal več strogih odlokov proti luteranstvu, ki se pa niso vedno izvajali.

Delitev Avstrijskih dežel (l. 1564) v 3 dele. Ferdinand I. je pred svojo smrtjo razdelil avstrijske dežele v 3 dele: a) Gorenja in Dolenja Avstrija, češke in ogrske dežele ter cesarski naslov, b) Tirolska, c) dežele notranje Avstrije (Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriška in Istra) je dobil nadvojvoda Karel (1564—1590).

Višek protestantizma za Maksimilijana II. (1564—1576). Bil je edini Habsburžan, naklonjen novi veri. V Avstriji in na Češkem je priznal novo vero. Nadvojvoda Karel (1564—1590) je bil strog katoličan, luterancem je le začasno popustil v veliki stiski pred Turki. L. 1572 v Gradcu je dovolil evangeljsko svobodo plemstvu in njihovim podložnikom, l. 1578 pa v Brucku le 4 mestom (Gradec, Judenburg, Celovec in Ljubljana).

XIII.

Reformacija med Slovenci

Splošne razmere v Cerkvi pred reformacijo:

Cerkveno življenje slovenskih dežel, ki so bile pod oblastjo oglejskega patriarha, je bilo zelo dolgo brez nadzorstva, ker so ga ovirali avstrijski nadvojvode. Okoli l. 1525 je bilo mnogo župnij ljubljanske škofije nezasedenih in je primanjkovalo duhovnikov. Zaradi turških bojev so bila cerkvena posestva in cerkveni dohodki tako obremenjeni z davki ($\frac{1}{3}$, celo $\frac{1}{2}$ vseh dohodkov), da duhovniki že zato niso mogli z dohodki shajati. Novo vero pri nas so širili trgovci in obrtniki, visokošolci, od-

padli duhovniki in menihi. Kmet pa je bil zanjo malo do vzeten, ker se je boril proti gospodi za »staro pravdo«.

Začetki protestantizma. Že 10 let po nastopu Lutra so bili pri nas posamezni privrženci in oznanjevalci nove vere. Okrog l. 1529 se je v Ljubljani ustanovil krožek (nekateri meščani in člani stolnega kapitlja), ki mu je načeloval Matija Klombner, pisar deželnih stanov. Najglasnejši je bil **Primož Trubar** (1508 do 1586), stolni pridigar in pozneje kanonik. Sprva so nastopali le skrivaj in poudarjali le nekatere luteranske nazore. Delali so, kakor da gre le za reformo v okviru katoliške cerkve.

Nastop državne oblasti l. 1547—8.

Po kraljevem ukazu in po vplivu novega ljubljanskega škofa Urbana Tekstorja (Kavčič, Kalčič, doma z goriškega Krasa) so razgnali ljubljanski krožek. Trubar je zbežal na Nemško.

Trubar na Nemškem (1548—1561). Šele tu je postal popoln luteran in začel slovstveno delovanje (1551 prvi slovenski tiskani knjigi, Abecednik in Mali Katekizem).

Trubar kot organizator protestantizma na Kranjskem (leta 1561—65). Na ponovni poziv kranjskega plemstva je Trubar prišel organizirat samostojno luteransko cerkev na Kranjskem. Tu je ostal superintendent (nekak škof) protestantovske cerkve. Radi tega ga je nadvojvoda zopet izgnal.

Trubarjevo slovstveno delo: 25 knjig (luteranski katekizem, abecednik, sv. pismo nove zaveze, razlaga evangelijev, cerkveni red, cerkvena pesmarica in koledar). To niso izvirna dela, temveč prevodi. Trubarjevo sodelovanje z Ivanom Ungnadom (bivši poveljnik v Vojni krajini). S Trubarjevo pomočjo je izdajal v Urachu na Württemberskem (tiskarna) knjige za Hrvate.

Delo ostalih protestantov: Adam Bohorič († 1598), ravnatelj ljubljanske protestantovske latinske šole, je izdal slovensko slovnico v latinščini (Zimske urice l. 1584).

Jurij Dalmatin († 1589) pa celotni prevod sv. pisma (leta 1584), ki je ohranil veljavo tudi po razpadu luteranstva. Vseh knjig so izdali slovenski protestanti 46. **Protestantovsko šolstvo** (od l. 1563 dalje): župnijske podeželske (Bled), mestne in trške (te so bile nemške) šole. Na nekaterih se je poučevalo v slo-

venščini (n. pr. Črnomelj). Slovenščina je bila učni jezik tudi v prvem razredu latinske šole v Ljubljani.

Reformacija v ostalih krajih: Prekmurje (pritisk madžarskega plemstva), Bela Krajina (glagoljaši, vojaške posadke, nemški viteški red), Istra.

XIV.

Kmečki upori

Vzroki: nov gospodarski razvoj je povzročil globoke, v vse življenje posegajoče spremembe (težek položaj zemljiškega gošpstva in kmečkega gospodarstva). Nove dajatve graščakom (za sekanje v gozdu, pašo, lov ribolov). Nove pristojbine. Novi državni in deželni izredni davki ob koncu srednjega veka. Politične razmere: vojne z Benečani in Turki. Vse to pa nikakor ni segalo tako daleč, da bi bil podložni gospodarsko uničen. Zgled drugih uporov.

Veliki slovenski kmečki upor l. 1515. Vzroki: boj proti novim dajatvam. Sprožil se je zaradi samopašnosti kočevskega graščaka Thurna in segel po vsej slovenski zemlji razen Primorske. Uporniki hočejo ostati pokorni cesarju. Zahtevajo »stara pravda«. Ustanove »slovenske kmečke zveze« in pošljejo pritožbe cesarju. Razrušili in oplenili so več gradov, zlasti na Dolenjskem. Oborožena plemiška vojska iz Štajerske je porazila upornike pri Vuzenici in pri Celju. Herbersteinova vojska je požgala več vasi, del upornikov pobesila, zaprla v ječe. Posledice: zboljšanje (boljša razdelitev bremen med gospodi in podložniki).

Veliki slovensko-hrvatski kmečki upor l. 1573. Središče upora: hrv. Zagorje, Stattenberg pri Makolah, pozneje Bizeljsko. Grad Mokrice na Dolenjskem. **Vzroki:** Franc Tahi, gospodar Stubič in Stattenberga, protestant in Madžar, je bil pohlepen, zloben, surov in razuzdan. Kmetom ni vračal posojil. Nasilno je jemal podložnikom živino in drugo blago. Pohabil je več podložnikov. **Cilji upora:** sprva proti Tahiju, pozneje pa proti vsej gospodi. V Zagrebu so hoteli postaviti posebno vlado, ki prizna le cesarja in nadvojvodo Karla. Odpraviti hočejo tlačanstvo. Na čelu upora Matija Gubec, vojaški vodja je bil Ilija Gregorič iz Čremošnjic (Bela Krajina). Pritožbe cesarju. Uskoški poveljnik

Jošt Turn iz Kostanjevice je upornike porazil pri Krškem, drugi poraz Gregoričeve vojske pri Sv. Petru pri Kunšperku. Tretji poraz glavne vojske pri Stubicah. Uporne kmete so obešali, jim plenili in požigali. Gubca so kronali v Zagrebu z razbeljeno krono in ga razčtetverili.

Večji poznejši upori: v Savinjski dolini (l. 1635), v okolici Tolmina l. 1627. in 1713.).

XV.

Turški napadi na naše kraje

Turški napadi. Bili so nepričakovani, nenadni. Preden so proti njim kaj organizirali, so Turki prizadete kraje že opustošili.

Obveščevalna služba: ogledniki, brzi sli, kresovi in pokanje topičev.

Obramba kmečkega prebivalstva: tabori okoli cerkvá (n. pr. St. Jurij pri Grosupljém) z obzidjem, stolpi in strelnimi linami.

Napadi so prihajali iz Bosne in zahodne Ogrske. Najbolj prizadeti so bili Notranjski Kras, Bela Krajina, Dolenjska, Murško polje.

Odpeljali so nad 200.000 ljudi v sužnost, veliko so jih tudi pobili. Upepelili so na stotine vasi in kmetij. Porušili so mesta (Kočevje, Metliko).

Vojno Krajino so ustanovili sredi 16. stol., da bi zajezili turške napade proti severu. Ob meji je bil pas trdnjav, stalna vojska (domačini, italijanski in španski najemniki, nemške čete, uskoki). Stroške za to so plačevale notranjeavstrijske dežele. Upravo so imeli avstrijski častniki in notranjeavstrijski generali. Podrejeni (od l. 1578.) vojaški upravi v Gradcu.

Kranjska je oskrbovala razne trdnjave v Vojni Krajini z živili, smodnikom in posadkami.

Uskoki na Slovenskem. Bili so pribežniki s turškega ozemlja. Opravljali so vojaško službo v Vojni krajini. Kot plačilo pa so dobili zemljo v obdelovanje brez desetine in tlake. Naselili so se na Gorjancih (od l. 1530. dalje), v Kostelu ob Kolpi, okoli Poljan, Osilnice, Postojne itd. Dobivali so plačo in bili oproščeni vseh davščin in bremen.

Zmaga pri Sisku 1. 1593. Ko je bil Sisek v nevarnosti, so prispevale k oborožitvi trdnjave notranjeavstrijske dežele. Bosanski paša Hasan je napadel Sisek z redno vojsko 18.000 mož. Pomoč Sisku: čete karlovskega krajiškega generala Andreja Turjaškega, kranjska deželna konjenica (500 mož) pod vodstvom Adama Ravbarja. Hrvatske banske čete, avstrijska vojska pod poveljstvom generala pl. Eggenberga.

Na dan sv. Ahaca (22. junija) so krščanske čete pognale Turke v Kolpo. Večina Turkov je potonila s Hasanom vred. Zasegli so velik plen. Posledica: odslej ni bilo Turkov več na Kranjsko.

XVI.

Protireformacija

Cilj protireformacije: obnovitev enotnosti Cerkve pod papeškim vodstvom in izvedba resnične reforme verskega in nramnega življenja.

Reformno delo papeštva. Začne se s papežem Pavlom III. († 1549): sklical je vesoljni koncil, potrdil ustanovitev jezuitskega reda, komisija za reformo cerkve, seznam prepovedanih knjig. Papež Pij V. († 1572), strog spokornik, je nastopil za izboljšanje nramnosti. Reformiral samostane. Izdal rimski katekizem, ki vsebuje jasno in preprosto podan katoliški nauk za dušne pastirje. Gregor XIII. († 1585): skrb za višjo izobrazbo duhovnikov (Colegium Germanicum). Izboljšal julijanski kalendar. Sikst V. se je lotil prve uradne izdaje latinskega sv. pisma (Vulgata).

Tridentinski koncil (1545—63). Dvakrat prekinjen, je skupaj zboroval 6 let. Večino na njem so imeli Romani. Protestanti so odšli s koncila.

Cilji: 1. Edinost cerkve, privabiti nazaj protestante, 2. jasno opredeliti verske resnice, 3. izvesti nramno in versko obnovo.

Delo: Koncil je naglasil veljavnost ustnega izročila in izključno pravico Cerkve razlagati sv. pismo. Vulgata je uradna izdaja sv. pisma. Človek mora za dosego odpuščanja grehov sam sodelovati s pokoro. Poudaril je božji izvor duhovništva. Potrdil je obveznost celibata. Vsak duhovnik more imeti le eno cerkveno službo in bivati na mestu svoje službe (škofje, kanoniki,

župniki). Obvezna pastoralna vizitacija. Ustanove se semenišča pri stolnih cerkvah.

Jezuitski red je ustanovil Ignacij Lojolski, španski plemič in bivši častnik. Študiral na univerzi v Alcali, Salamanci, Parizu. Ustanovil red (1534), ki se je kmalu imenoval Družba Jezusova (societas Jesu). Cilji: proti naraščajočemu protestantizmu se postaviti v službo papeža in Cerkve v obrambo katoliške vere. Na čelu družbe je izvoljen general (do smrti!). Najstrožja pokorščina redovnemu predstojniku in papežu (načelo avtoritete!). Za notranjo poglobitev in utrditev volje je upeljal duhovne vaje. Delovanje: kot pridigarji v postnem času, spovedniki ljudstva, knezov in kraljev, duhovni svetovalci raznih oseb. Za vzgojo mladine so ustanovili gimnazije in univerze. Zasluge za znanost; misijonarji v Ameriki in na Kitajskem.

Ostali novi redovi. Cilj: iti med množico, poučevati mladino, pomagati bolnikom, zbirati reveže in pridigati vernikom. Uršulinke (pouk deklic), kapucini (ljudski pridigarji), usmiljeni bratje (bolnišnice ustanovili), usmiljene sestre (ustanovitelj Sv. Vincenc Pavelski), so negovale bolniške, lazaristi (ustanovitelj Sv. Vincenc Pavelski), dušno pastirstvo med zapuščenimi in zanemarjenimi.

XVII.

Filip II. (1556—1598) in Nizozemska

Obseg države: Španija, Nizozemska, grofija Burgundija, Neapeljsko kraljestvo, Sicilija, Milanska kneževina, Sardinija, ameriške kolonije, od l. 1580 Portugalska in njene kolonije. Zavzemala je prvo mesto v Evropi.

Notranja politika. Nastopal je v obrambo katolištva, za izvedbo sklepov tridentinskega koncila. **Absolutizem:** stanov ni skliceval, plemstvo je izgubilo ves politični vpliv, vrhovno nadzorstvo tudi nad cerkvijo. Opora njegovi oblasti (do l. 1588) nepremagljiva armada.

Zunanja politika. Veljati je hotel za vrhovnega zaščitnika katoliške cerkve v vsej Evropi. Stopil je na čelo zveze proti Turkom (papež, Genova, Benetke). L. 1571. je Filipov po poli

brat **Don Juan d'Austria** temeljito porazil Turke na morju pri **Lepantu**. V dobi hugenotske državljanske vojne je podpiral vojvodo Guise proti kalvincem. Kot zaščitnik katoliške vere je odgovoril na usmrtitev Marije Stuart z velikim bojnim pohodom proti Angliji l. 1588., ki pa se je ponesrečil (velike izgube so povzročili Angleži in viharji).

Kultura. Pisatelj Cervantes († 1616) je spisal humoristični viteški roman **Don Quijote**.

Nasledniki Filipa II. Za obeh naslednikov Filipa II. je politična moč Španije pojemala. Leta 1640. se je osamosvojila Portugalska.

Odpad Nizozemske od Španije. Vzroki: Filip II. je skušal zatreti kalvinizem, pri tem pa je kršil deželno avtonomijo in omejeval stare svoboščine. **Odpor Nizozemcev:** tudi nemiri (uničevali so podobe in rušili cerkve že l. 1566). Splošen upor (1568—1581) pod vodstvom **Viljema Oranjskega**. Pospešil ga je deželni upravitelj vojvoda Alba, ker je s silo in strahovanjem skušal zatreti krivoverstvo. Pomoč so uporniki dobili od Francije in Anglije. Odcep: l. 1581 se odcepi 7 severnih nizozemskih province in ustanove nezavisno vlado. Proti tej se je Španija borila vse do l. 1609. Južne romanske katoliške province pa je pridobil (l. 1579) uvidevni pokrajinski namestnik **Aleksander Farmese**. Tako je rešil špansko Nizozemsko ali Belgijo.

Nizozemska kot pomorska in kolonialna sila. Osvojili so kolonije: Kaplandija, otok Ceylon, Sundski otoki; ob reki Hudson pa Novi Amsterdam (poznejši otok New Jork). Postali so prva kolonialna evropska sila, ker so imeli največjo mornarico one dobe in sicer $\frac{3}{4}$ vsega evropskega brodovja. Gospodarska moč: imeli so veliko pomorsko trg. družbo (vzh. indijska trg. družba). Amsterdam je postal svetovno pristanišče, najvažnejša evropska borza, središče denarnega prometa (banka).

Kultura: **Huga Grotius** († 1645), univ. prof. je postal utemeljitelj mednarodnega prava. Slikar **Rembrandt** († 1669) kaže v svojih delih poglobitev v vsakdanje življenje in naravo oz. pokrajino.

(Nadaljevanje sledi.)